

سرمایه اجتماعی اخوت‌مدار؛ قدرت نرم بی‌بدیل تأمین امنیت امت اسلامی

سید مهدی موسوی سرچشمه^۱، مهدی عزیزی مهماندوست^۲، کریم ابراهیمی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۹

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۱۳

چکیده

در این مقاله با نگاهی متفاوت نسبت به پژوهش‌های مرسوم به پیوند بین اخوت و سرمایه‌اجتماعی پرداخته شده است. ایده سرمایه‌اجتماعی به عنوان مفهومی در جهت ایجاد همبستگی میان افراد در دهه‌های اخیر مورد توجه جامعه‌شناسان قرار گرفته است. بر این اساس سوال اصلی مقاله این است که آیا برای ایجاد سرمایه اجتماعی وثیق و قوی بین افراد می‌توان از ماجرای عقد اخوت الگو گرفت. در واقع رفتار پیامبر به عنوان مبدع اخوت در ماجرای عقد اخوت از منظر سرمایه‌اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفته است. هدف از این تحقیق که با روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده، اول رسیدن به چگونگی رابطه بین اخوت ایمانی و سرمایه‌اجتماعی و دوم اینکه اثبات امتیاز و برتری مولفه‌ها و معیارهای اخوت ایمانی نسبت به معیارهای موجود سرمایه‌اجتماعی به منظور نیل به امنیت است؛ لذا در این مطالعه میان‌رشته‌ای در نهایت این نتیجه حاصل شد که اخوت ایمانی با اصلاح سرمایه‌اجتماعی موجود و متناسب‌سازی آن با اقتضائات دین اسلام از جمله مهم‌ترین لوازم ایجاد پیوند و همبستگی است؛ راهبرد سرمایه‌اجتماعی اخوت‌مدار به گونه‌ای است که وقوع آن برابر با تأمین همبستگی و اتحاد اطمینان‌بخش برای امت اسلامی خواهد بود.

واژگان کلیدی: پیامبر(ص)، اخوت دینی، اسلام، امنیت، قدرت نرم، سرمایه اجتماعی.

۱. کارشناس ارشد قرآن و حدیث گرایش اخلاق دانشگاه قرآن و حدیث قم.

۲. دانشجوی دکترای مدیریت راهبردی فضای سایبر، دانشگاه عالی دفاع ملی.

۳. دکترای مدیریت صنعتی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول). Ebrahemi68@gmail.com

مقدمه

به گواهی شواهد بسیار عیان و نهان از محیط، هزاره سوم مملو از چالش‌های گوناگونی است که جوامع در حوزه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، امنیتی، سیاسی و اقتصادی به خود دیده و تجربه کرده‌اند. چالش‌ها و مسائل اجتماعی و فرهنگی به مراتب راه حل دشوارتری نسبت به سایرین (اقتصاد و سیاست) داشته و نهادهای متعددی برای حل کامل آنها باید بسیج شوند. حاکمان در جوامع، نهادها و انجمن‌های مختلف با استفاده از اهرم‌های گوناگون تشویقی، سعی در رفع یا کم‌رنگ کردن این معضلات داشته‌اند که یکی از راهکارهایی که به آن نائل شده‌اند ایجاد انسجام و یکپارچگی در جامعه است. آنها برای اتحاد و یکپارچه‌سازی جوامع اقدام به برقراری ارتباطات سازنده بین افراد جامعه از رهگذر سرمایه اجتماعی نمودند. دستیابی به اهداف از طریق ارتباطات بین‌فردی منجر به تشکیل پدیده‌ای به نام «سرمایه اجتماعی»^۱ گردید (علینی، ۱۳۹۱: ۲۷).

سرمایه اجتماعی نقش تقویت‌کننده روابط میان انسان‌ها را بازی می‌کند و در نهایت به قوام و پلایایی جامعه می‌انجامد. این نوع از سرمایه برای افراد و جوامع یک پایگاه قدرت ایجاد می‌کند که از طریق آن افراد و جوامع می‌توانند مقاصد خود را که نیل به آن مقاصد در گروه همکاری جمعی است راحت‌تر به دست آورند. از سوی دیگر این پایگاه قدرت هرچه قدرتمندتر باشد توان بازدارندگی بیشتر و در نتیجه ایجاد امنیت مطمئن‌تری را موجب می‌گردد. لازم به ذکر است تأسیس و ایجاد سرمایه اجتماعی پدیده‌ای نیست که به صورت خودکار اتفاق بیفتد؛ بلکه مقدمات و لوازمی را می‌طلبد که بدون آنها تحقق سرمایه اجتماعی ناممکن است. از مهم‌ترین مقدمات و الزامات تولید سرمایه اجتماعی ایجاد گسترش اعتماد است؛ «اعتماد یکی از عناصر بنیادین تعامل اجتماعی است که در حل مسائل مربوط به نظم اجتماعی نقش تعیین‌کننده دارد. اعتماد پیش شرط عمده و کلیدی برای موجودیت هر جامعه‌ای محسوب می‌شود و تسهیل‌کننده مبادلات در فضای اجتماعی است» (باستانی و دیگران، ۱۳۸۷). مشارکت راهبردی در تحقق اهداف اجتماع (علینی،

۱۳۹۱: ۱۹)، گستردگی شبکه ارتباطی بین‌افردی (با ستانی و دیگران، ۱۳۸۷) و از این قبیل، مولفه‌های تولیدکننده سرمایه اجتماعی هستند.

در حال حاضر با وجود تمهیداتی که از طریق سرمایه اجتماعی در دنیای جدید اندیشیده شده است، چگونه با کم‌رنگ شدن ارتباطات حقیقی بین افراد مواجه هستیم؟ ناامنی‌های جانی و روحی - روانی نسبت به گذشته چگونه با افزایش روبرو شده است؟ چگونه اضطراب‌ها و دلهره‌های خوفناک رو به فزونی گذاشته است؟ چگونه روزه‌روز شاهد افزایش درمانگاه‌های روان‌درمانی در سطح دنیا هستیم؟ علت روی‌آوری برخی از اجتماعات به سمت ورزش‌های به اصطلاح آرام‌بخش مثل یوگا و... چیست؟ در واقع کارآمدی نسخه‌ای که برای درمان اعتماد و یکپارچه سازی جامعه و تأمین امنیت اجتماع از سوی سرمایه اجتماعی تجویز شده دچار نواقص مبانی منشعب شده از اقتصاد سرمایه‌داری است که در صورت عدم اصلاحات لازم، کاربرد آن در جامعه اسلامی با مفاصل جبران‌ناپذیری مقارن خواهد شد. در همین راستا، مقاله حاضر به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است: سازوکار ارتباطی سرمایه اجتماعی و اخوت چیست و چگونه عمل می‌کند؟ آیا سرمایه اجتماعی موجود می‌تواند جامعه اسلامی را به سرمنزل مقصود برساند؟ آیا می‌توان ادعا کرد اخوت همان سرمایه اجتماعی دینی است؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

پیشینه‌شناسی تحقیق

در خصوص سرمایه اجتماعی و ارتباط آن با یک‌سری مقولات اسلامی و اجتماعی، نوشته‌های متعددی در ادبیات این حوزه موجود است که در این بخش به برخی از این نوشته‌ها اشاره می‌شود.

نادمی (۱۳۹۰) مقاله‌ای با عنوان بررسی جامعه‌شناختی سرمایه اجتماعی تألیف نموده است. در چکیده این مقاله آمده است امروزه، سرمایه اجتماعی توانسته است نظر بسیاری از صاحب‌نظران را در مطالعات توسعه، در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به خود جلب کند. در ادبیات علم سیاست مفهوم فرهنگ سیاسی نزدیک‌ترین مفهوم به سرمایه اجتماعی است. همچنین در رویکرد سرمایه اجتماعی سیاست، در متن جامعه و از پایین به بالا نگریسته می‌شود. بحث اعتماد و همبستگی از مباحث دیرپا در مطالعات فرهنگ سیاسی

است. همبستگی و انسجام در شبکه روابط و اعتماد، نقش مهمی برای تعیین وضعیت هویت و مشروعیت یک نظام سیاسی ایفا می‌کنند و در جامعه‌ای که افراد مناسبات مبتنی بر اعتماد و همبستگی داشته باشند، امکان وقوع مشارکت همگان در تصمیم‌گیری، تکوین و تحکیم دموکراسی به منزله مهم‌ترین مشخصه توسعه سیاسی بیشتر است. با محور قراردادن دو شاخصه اعتماد و همبستگی و استفاده از ظرفیت‌های فرهنگی برای تقویت این شاخصه‌ها می‌توان برای نیل به توسعه سیاسی مطمئن‌تر گام برداشت (نادمی، ۱۳۹۰).

برخی تأثیر سرمایه اجتماعی شبکه و متغیرهای زمینه‌ای بر اعتماد را مورد آزمون قرار داده‌اند. نتایج، حاکی از آن است که با افزایش سرمایه اجتماعی شبکه افراد، اعتماد متقابل بین شخصی نیز افزایش می‌یابد. به بیان دیگر روابط و تعاملات و منابع حمایتی موجود در شبکه می‌تواند زمینه‌ساز ایجاد و تقویت اعتماد بین افراد باشد. از بین ویژگی‌های شبکه، صمیمیت و حمایت متقابل دو عامل اصلی تبیین‌کننده هستند که صمیمیت نقش مهم‌تری دارد. البته ویژگی‌های فردی، به‌ویژه وضعیت تأهل و وضع فعالیت نیز به طور غیرمستقیم بر اعتماد تأثیرگذار بوده‌اند، اما از میان متغیرهای فردی و متغیرهای شبکه‌ای، نقش متغیرهای شبکه‌ای به‌ویژه صمیمیت پیوند و حمایت‌های متقابل در تبیین اعتماد بیشتر است. به بیان دیگر ویژگی‌های شبکه، بیش از ویژگی‌های فردی افراد در اعتمادشان به یکدیگر تأثیر دارد (باستانی و دیگران، ۱۳۸۷).

یکی از کامل‌ترین منابعی که به بحث سرمایه اجتماعی پرداخته، کتاب سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی است که در سال ۱۳۹۱ توسط علینی به رشته تحریر درآمده است؛ نویسنده در مقدمه این کتاب آورده است که: هرچند بحث سرمایه اجتماعی مبحثی نوظهور است که در ادبیات توسعه در کنار سایر سرمایه‌ها - فیزیکی، انسانی و اقتصادی - مطرح شده است، اما مفهوم آن که به روابط و پیوندهای میان انسان‌ها مربوط می‌شود و موجب همکاری متقابل بین افراد جامعه و استحکام پایه‌های اجتماع می‌گردد در آموزه‌های دینی به‌ویژه دین اسلام به‌وفور یافت می‌شود. فرامین و دستورات دین اسلام که یک دین اجتماعی است، بر اساس هم‌بستگی و پیوستگی بین افراد شکل گرفته است. نگاه بنیادین و اساسی

آموزه‌های دین اسلام در درجه نخست به تشکیل سرمایه اجتماعی در محیط خانواده است. تأکید اسلام بر «صله رحم» و ایجاد ارتباط با اقوام و خویشان و رعایت حقوق دوستان و همسایگان، بستر لازم را برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و تقویت آن را فراهم می‌سازد. از سوی دیگر، توجه آموزه‌های اسلامی به حقوق دیگر انسان‌ها و تأکید بر هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و مشارکت جمعی در سطح کلان، موجب شکل‌گیری سرمایه اجتماعی بین‌گروهی می‌شود.

در خصوص چستی سرمایه اجتماعی و ارتباط آن با برخی از ابعاد آن در اجتماع مثل ارتباط سرمایه اجتماعی و فقر (زاهدی و همکاران، ۱۳۸۷)، ارتباط سرمایه اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی مجازی (توسلی و کلاریجانی، ۱۳۹۱)، چگونگی تقویت سرمایه اجتماعی توسط خانواده (روحانی، ۱۳۹۰) تحقیقات به نسبت زیادی در داخل کشور به انجام رسیده است. از سوی دیگر بحث اخوت نیز در چندین پژوهش یافت شد.

محمدی (۱۳۹۲) در مقدمه پایان‌نامه خود با موضوع تبیین الگوی اسلامی مدیریت ارتباط با مشتری مبتنی بر رابطه اخوت چنین آورده‌اند: دانش مدیریت، مفاهیم و کلیدواژه‌های مختلفی دارد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، «مشتری» می‌باشد؛ به طوری که می‌توان اذعان کرد مشتری و مشتری‌محوری، تقریباً فصل مشترک تمام نظریات و مدل‌هایی جدیدی است که در عرصه مدیریت، خصوصاً در حوزه بازاریابی، مطرح می‌گردد. از این رو پرداختن به این مسئله ضروری می‌نماید. گرایش به رویکرد مشتری‌مداری در بازاریابی، نه به جهت اهمیت قائل شدن به ارزش‌های انسانی که عمدتاً بر محور سود و منفعت‌طلبی صاحبان سرمایه می‌باشد. به همین جهت، لازم است تا بازاریابی و مشتری‌مداری غربی بر مبنای آموزه‌های دینی در بوتۀ نقد قرار گرفته و مبانی آن از منظر دینی مطرح گردد. پژوهش حاضر، با روش قرآنی - روایی، ارتباط با مشتری را از نوع رابطه اخوت تعریف نموده است. به همین منظور، در کنار بررسی اسناد و مدارک و مطالعات کتابخانه‌ای، برای جست‌وجو و گردآوری داده‌ها از منابع دینی، از روش تحقیق موضوعی و جست‌وجوی کلیدواژه‌ای استفاده شده و جهت تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده از شیوه تحلیل مضمون بهره جسته است. پس از استخراج و طبقه‌بندی و تعریف انواع وظایف برادر در قالب چهار تکلیف فقهی - قانونی، اخلاقی، نمادین و سیاسی، با استفاده از تکالیف سیاسی، الگوی اسلامی مدیریت ارتباط با مشتری

مبتنی بر رابطه اخوت تبیین گردید. این الگو بر پایه محور اساسی دگرخواهی و چهار محور اصلی اعتماد، اعتدال، پرهیز از مادی‌گرایی و مشکل‌گشایی، و پنج محور فرعی دیگر به دست آمده است. لازمه چنین الگویی، تواضع و حسن‌ظن می‌باشد (محمدی، ۱۳۹۲).

فتوحی (۱۳۹۰) مقاله‌ای با عنوان اخوت اسلامی به مثابه سرمایه اجتماعی معنوی در اندیشه امام خمینی (ره) تألیف نموده است در چکیده این مقاله آمده است: کشف اندیشه و راهکار امام برای حفظ نظام اسلامی و الگوسازی آن، راه‌حل مسائل جاری و آینده ج.ا.ایران و جهان اسلام خواهد بود. این مقاله تولید سرمایه اجتماعی را پیش‌فرض تحقق این آرمان دانسته و اخوت اسلامی را به مثابه سرمایه اجتماعی، سازوکار اساسی حفظ نظام اسلامی در اندیشه امام ارزیابی می‌کند؛ لذا مبانی، اهداف و سازوکارهای تحقق «اخوت اسلامی» را مورد بررسی قرار می‌دهد. اثر عملی اخوت اسلامی، کاهش فاصله بین دولت‌ها و ملت‌های مسلمان و همگرایی مستضعفان خواهد بود. اخوت، هزینه کنش‌های اجتماعی و سیاسی را به حداقل می‌رساند و با توجه به احساس تعلق همگانی، هزینه مدیریت را پایین می‌آورد. در عین حال قدرت بزرگی را در مقابل مطامع و افزون‌طلبی دولت‌های غیراسلامی و جهان استکبار تشکیل می‌دهد. ایده این مقاله، همسانی اخوت اسلامی با اخوت انسانی است (فتوحی، ۱۳۹۰).

کتاب‌هایی با موضوع اخوت و برادری مانند اخوت و برادری در اسلام (سجادی، ۱۳۸۶)، پیمان پایدار ویژه عقد اخوت، سنت دیرپای اسلام (ناظم، ۱۳۸۳)، موانع و عوامل رشد در اخوت مؤمنین (سپاه پاسداران، ۱۳۶۲)، اخوت و برادری (شیخ عبدالقادر، ۱۳۸۲، ص ۱) به رشته تحریر درآمده است. اگرچه این تحقیقات توانسته‌اند تا حدی به حل برخی از مسائل اجتماعی در جامعه بپردازند. اما هیچ تحقیقی یافت نشد که در آن، در مقیاس کلان به بحث امنیت بخشی در جامعه با تمرکز بر سرمایه اجتماعی اخوت‌مدار و با الگو‌گزینی از موفق‌ترین الگوی اخوت در طول تاریخ یعنی عقد تاریخی اخوت بین مهاجرین و انصار توسط پیامبر اکرم، پرداخته شده باشد. به عبارت دقیق‌تر، آنچه محقق در تحقیق پیش رو به دنبال آن است تحلیل رفتار پیامبر گرامی اسلام در برگزاری عقد اخوت با تأکید بر نظریه سرمایه اجتماعی به منظور بهره‌گیری از آن در امنیت بخشی می‌باشد که در این خصوص پژوهشی یافت نشد.

مبانی مفهومی و نظری پژوهش

مفهوم سرمایه اجتماعی

ایده اصلی در نظریه سرمایه اجتماعی این است که افراد منابع ملموس و غیرملموس فردی، گروهی و سازمانی را از طریق تعاملات و ارتباطات اجتماعی با یکدیگر، کسب می‌کنند. تمرکز اصلی در این نظریه این است که منابع سرمایه اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی متشکل از افراد، گروه‌ها، یا ملیت‌های مرتبط با یکدیگر، هم قرار دارد و هم در دسترس قرار می‌گیرد و هم تولید می‌شود (مایلز، ۲۰۱۲: ۲۵۵-۲۴۹).

منظور از سرمایه اجتماعی، سرمایه و منابعی است که افراد و گروه‌ها از طریق پیوند با یکدیگر می‌توانند به دست آورند (صالح‌نژاد، ۱۳۹۴: ۳۵). در واقع در جامعه، متغیرها و کنشگران اجتماعی فعال، نقش‌های خاصی را ایفا می‌کنند؛ سرمایه اجتماعی به کیفیتی در اشخاص گفته می‌شود که بر اساس آن افراد جامعه و کنشگران اجتماعی در قوام و پایداری و شکل‌گیری جامعه (امت) نقش‌آفرینی می‌نمایند؛ سرمایه اجتماعی هر فرد به میزان نقشی که در جامعه دارد مورد قضاوت قرار می‌گیرد؛ به‌عنوان مثال: گروه، جامعه‌ای کوچک شده است و سرمایه اجتماعی به فراخور ظرفیت گروه ایجاد می‌شود؛ در هر گروه، فردی وجود دارد که بیشترین مراجعات به وی می‌شود و به‌عنوان مرجع شناخته می‌شود؛ لذا این فرد نقش مهم‌تری در پیوند دادن این گروه بر عهده دارد و اگر این فرد نباشد، روابط بین افراد در آن جامعه گسسته می‌شود؛ این فرد دارترین افراد آن گروه از حیث بهره‌مندی از سرمایه اجتماعی است.

ضرورت اخوت

مکاتب و نظریات متعدد و فراوانی در خصوص حکمرانی، هدایت و مدیریت مردم و ایجاد امنیت، انسجام و توافق بین آنها سخن رانده‌اند؛ نظریات مرتبط با قراردادهای اجتماعی و توافقات بین افراد از این جمله‌اند. اما یکی از کارآمدترین سازوکارها که توسط مکتبی آسمانی و با دخالت و مدیریت مستقیم انسانی امین و معتمد مردم در جامعه پیاده شد طرح آسمانی - عملیاتی اخوت است؛ آسمانی از این جهت که توسط یک انسان متصل به ماورا و عملیاتی از این جهت که نمونه واقعی آن در جامعه پیاده شده و به منصف ظهور گذاشته شد؛ بنابراین دوگانه آسمانی - عملیاتی، اخوت را خلاصه در دین نمی‌کند؛ بلکه آن را فراتر برده و اخوت

را در مرحله اول یک مقوله انسانی به دلیل اینکه در جامعه انسانی پیاده شده است، و سپس یک مقوله دینی تعریف می‌کند. بر این اساس اولاً هر جامعه‌ای بر مبنای تفکر و بینشی که پذیرفته، برای اداره صحیح و تنظیم امور خود از اسباب و وسایل خاصی، مانند تقسیمات طبقاتی، قراردادهای اجتماعی، مفاهیم ملی و نژادی و... استفاده کرده است و ثانیاً بر اساس تاریخ اجتماعی بشر هیچ عاملی مهم‌تر از دین نتوانسته است در میان اعضای جامعه نقش ایفا کند و دین هم هرچه به تعلقات و خواسته‌های بشری آغشته نشده بهتر توانسته است به ایفای نقش پردازد؛ لذا در جزیره العرب، با وجود قراردادهای اجتماعی هیچ‌کدام قادر نبودند وحدت و همبستگی را نهادینه کنند؛ بلکه راهبردی که توانست تفرقه را از بین ببرد و مشارکت افراد را برانگیزد راهبرد اخوت بود (مطهری و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۳۲-۴۳۳).

از ابتکارات بی‌سابقه رسول خدا جهت اتحاد، همبستگی و همدلی مسلمانان ایجاد اخوت بود که نتیجه آن به وجود آمدن هویت جدید اسلامی و در نهایت ایجاد یک امنیت اجتماعی بود. اخوتی که در نسخه اولیه‌اش بین مهاجران و انصار منعقد شد، با مشکلات و بحران‌هایی همراه بود که اغماض از آنها در کاهش ارزش رفتار راهبردی پیامبر اکرم (ص) می‌تواند مؤثر واقع شود. مهاجران از یک سو درگیر رقابت‌های شدید قبیله‌ای بودند و انصار که از دو تیره اوس و خزرج تشکیل شده بودند از سوی دیگر دشمنی چند ده‌ساله با یکدیگر داشتند و این تنش‌ها خود می‌توانست به پروژه اخوت ضربات مهلک وارد سازد. با توجه به چنین اوضاع و احوالی ایجاد بحران بزرگ‌تری مثل فروپاشی مرکز حکومت در مدینه چندان بعید به نظر نمی‌رسید؛ از این رو رسول خدا باید به طریقی اوضاع سیاسی مدینه را سامان می‌داد و مسلمانان را برای تهدید قریش و دیگر مخالفان آماده می‌ساخت. به همین دلیل ایشان مسئله پیمان برادری را مطرح کرد تا میان مسلمانان در مدینه وحدت و انسجام برقرار و امنیت و ثبات سیاسی حاصل کند؛ البته که اعلان پیوند برادری از سوی رسول گرامی اسلام، روابط عمیق‌تری در بین امت اسلام پدید آورد (مطهری و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۳۲-۴۳۳).

مفهوم اخوت

اخوت، تشکیل یک نظام پیمان برادری بود که این نظام ابعاد متفاوتی دارد؛ از یک سو این نظام بر پایه فرد پی‌ریزی شده بود و هر فرد بدون در نظر گرفتن قبیله یا عشیره خود با فرد دیگری مرتبط می‌شد؛ از سوی دیگر اساساً منظور از اخوت به وجود آوردن ارتباطی اجتماعی و روحی بود و بر همین مبنا، هر یک از افراد مهاجرین، ارتباط و همبستگی عمیقی با مردم مدینه پیدا می‌کرد و از عزلت و تنهایی خود می‌کاست (العلی، ۱۳۸۱: ۷۶). در این پژوهش بالغ بر ۳۰ تفسیر شیعه و عامه اعم از تفسیر شریف المیزان، البرهان، التبیان، مجمع‌البیان، آلوسی، فخر رازی، شُبَّر و... به منظور احصای نظرات مفسران در خصوص آیه شریفه (اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ) (حجرات؛ ۱۰) و سایر آیات مشتمل بر اخوت مورد مطالعه و مذاقه قرار گرفت؛ با این وجود برخی از تفاسیر اعتنای چندانی به این آیه نکرده بودند و برخی از تفاسیر مانند تفسیر شریف المیزان به خوبی موضوع را پرورانده بودند که در فصل آتی گزارشی تفصیلی از تفاسیری که در خصوص اخوت نظر بدیع و قابل‌اعتنایی ارائه داده‌اند ارائه خواهد شد. علامه طباطبایی: ایشان در خصوص معنای اخوت چنین می‌فرمایند: «اخوة» - به ضم همزه و ضم خاء - به معنای مشترک بودن دو نفر در انتسابشان به یک پدر است؛ این معنای اصلی اخوت است؛ ولی بعدها در معنایش توسعه داده، در افراد مشترک در یک عقیده، و یا مشترک در صداقت و امثال آن نیز استعمال شده و به طوری که گفته‌اند: بیشتر مورد استعمال «اخوان» اشترک در اعتقاد و امثال آن است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹: ۳۶۵).

ایشان اخوت را دو نوع دانسته و پس از آن در خصوص آثار وضعی این دو نوع به تحلیل می‌پردازند؛ اخوت طبیعی و اخوت اعتباری؛ از نظر مرحوم علامه اخوت طبیعی در شرایع و قوانین هیچ اثری ندارد. ولی اخوت اعتباری در اسلام آثاری اعتباری دارد. ایشان می‌فرمایند: اخوت در اسلام عبارت است از نسبتی که بین دو نفر برقرار است، و در نکاح و ارث آثاری دارد، حال چه اینکه اخوت طبیعی باشد و چه رضاعی که البته اخوت رضاعی آثاری در مسئله ازدواج دارد؛ ولی در ارث ندارد - و چه اخوت دینی که آثاری اجتماعی دارد، و در نکاح و ارث اثر ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸: ۴۷۲).

ایشان در ذیل آیه شریفه (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ) معتقدند که اخوت به معنای تساوی در حقوق بوده و به این دلیل در این معنا به کار رفته که دو برادر دو شاخه هستند که از یک تنه جدا و منشعب شده‌اند و این دو در همه شئون مربوط به اجتماع خانواده و در قرابتی که با اقربا و فامیل دارند مساوی هستند. و چون برای این اخوت احکام و آثاری شرعی است، لذا قانون اسلام آن را یک سنخ برادری حقیقی میان افراد مسلمین معتبر کرده است که عیناً مانند برادری طبیعی آثاری عقلی و دینی بر آن مترتب می‌شود. بنابر این، اگر قرآن این معنا را برادری نامیده این نامیدنش بطور مجاز و استعاره نبوده است، بلکه یک نحوه برادری جدی است هم چنان که رسول خدا بطوری که نقل شده است فرموده: مردم با ایمان نسبت به هم برادرند، و پائین‌ترین ایشان کارهایی که بعهده مؤمنین است در ذمه خود انجام می‌دهند (یعنی مؤمنین تا جایی که بتوانند به هم کمک می‌کنند) و همگی دست واحدی هستند علیه دشمن (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۹: ۲۷۲).

اخوتی که اتفاقاً مرحوم علامه طباطبایی بر آن تأکید داشته و برای آن اثرات بیرونی و وضعی معتقد هستند همان اخوتی است که در این پژوهش بر آن تمرکز شده است؛ از یک سو مرحوم علامه می‌فرماید: بیشتر مورد استعمال «اخوان» اشتراک در اعتقاد و امثال آن است و از سوی دیگر در تقسیم‌بندی خود تأکید ویژه‌ای بر اخوت اعتباری دارند و آن را یک نحوه برادری جدی می‌دانند. به عبارت دیگر پروژه اخوت، تشکیل یک نظام پیمان برادری بود که این نظام ابعاد متفاوتی دارد؛ از یک سو این نظام بر پایه فرد پی‌ریزی شده بود و هر فرد بدون در نظر گرفتن قبیله یا عشیره خود با فرد دیگری مرتبط می‌شد؛ از سوی دیگر اساساً منظور از اخوت به وجود آوردن ارتباطی اجتماعی و روحی بود و بر همین مبنا هر یک از افراد مهاجرین، ارتباط و همبستگی عمیقی با مردم مدینه پیدا می‌کرد و از عزلت و تنهایی خود می‌کاست (العلی، ۱۳۸۱: ۷۶).

باتوجه به معانی مختلفی که مفسرین در مورد اخوت به‌ویژه اخوت ایمانی ارائه کرده‌اند؛ پی برده می‌شود که تعریف مرحوم علامه طباطبایی (ره) جامعیت بیشتری نسبت به تعاریف دیگر دارد؛ زیرا ایشان اخوت را از زوایای مختلف - مانند: اشتراک در عقیده، اشتراک در

صداقت، اعتباری و طبیعی بودن، جایگاه آن در شریعت و قوانین و... - مورد بررسی قرار داده‌اند؛ سپس به تعریف این مفهوم به این صورت پرداخته‌اند که: «اخوت در اسلام رابطه و نسبتی است میان دو نفر، بدین صورت که این دو نفر، دوشاخه‌ای هستند که از یک‌تنه، جدا و منشعب شده‌اند، و دارای حقوق مساوی هستند که این تساوی در حقوق سبب شده است تا اخوت ایمانی؛ یک سنخ از اخوت حقیقی باشد» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۹: ۲۷۲). از همین رو در این پژوهش این تعریف مورد توجه قرار گرفته است.

واکاوی امنیت

بی‌تردید هیچ عنصری برای پیشرفت، توسعه و تکامل جامعه و شکوفایی استعدادها مهم‌تر از عنصر امنیت و آرامش نیست (بیدل، ۱۳۹۵)؛ کسب آرامش و امنیت به‌یقین یکی از مهم‌ترین نیازها و ضرورت‌های فرد و جامعه معاصر است که فقدان و یا اختلال در آن پیامدهای نگران‌کننده‌ای به دنبال دارد (نادری و دیگران، ۱۳۸۸)؛ دنیازدگی و تنوع‌طلبی‌های افراطی و تجمل‌خواهی‌های غافلانه که از جمله بحران‌های اخلاقی عصر کنونی به شمار می‌آید، میل به خودخواهی، تکاثر، افزون‌طلبی و سستی روابط انسانی را رقم زده و احساس تنهایی، ناامنی، اضطراب و افسردگی را بر زندگی آنها سایه افکنده است (کلانتری و جنتی، ۱۳۹۱). امنیت و انتظام اجتماعی چه در ساحت بیرونی و چه درونی، همواره به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی انسان و جوامع انسانی مطرح بوده‌اند و در دوره جدید، وجود و میزان امنیت و انتظام اجتماعی از شاخصه‌های توسعه به شمار می‌رود. تأمین امنیت و نظم، فی‌نفسه از اهمیت فراوانی برای حیات جوامع برخوردار و از اصلی‌ترین کارویژه‌های هر حکومتی، تأمین امنیت برای سرزمین و جامعه تحت حاکمیتشان، در مقیاس‌های داخلی و خارجی بوده است (غفاری، ۱۳۹۰: ۱۰۳).

امنیت در لغت به معنای نداشتن دلهره و دغدغه است؛ بنابراین معنای لغوی امنیت رهایی از خطر، تهدید، آسیب، اضطراب، هراس، نگرانی یا وجود آرامش، اطمینان، آسایش، اعتماد، تأمین و ضامن است (غفاری، ۱۳۹۰: ۱۰۳). برخی به دو شکل امنیت را مفهوم‌شناسی کرده‌اند: مفهوم ایجابی امنیت و مفهوم سلبی امنیت؛ گفتمان ایجابی محصول سال‌های پایانی قرن بیستم است و بنیاد آن بر نقد بنیادین گفتمان سلبی با هدف ارائه فلسفه‌ای از امنیت است که در آن عناصر سخت‌افزاری در قیاس با ملاحظات نرم‌افزاری از اولویت دوم برخوردار است.

در این نگاه امنیت ملی بر پایه رضایتمندی خواهد بود و نه قدرتمندی (افتخاری، ۱۳۸۹: ۱۱۲).

از یک منظر کلی‌تر امنیت را می‌توان از چند جهت به بررسی نشست؛ امنیت ملی که به شرایط تأمین و حفظ موجودیت نظام درون و بیرون مرزها و به توانایی‌های نظام در محیط درونی و پیرامونی اشاره دارد؛ امنیت عمومی ناظر بر تولید اوضاعی است که در آن منافع، مصالح و حقوق افراد، گروه‌ها و نهادهای اجتماعی تأمین می‌شود؛ امنیت داخلی که ناظر بر فراهم‌سازی بستر مناسب برای حفظ امنیت حاکمیت است (بیدل، ۱۳۹۵). اما برخی با نگاهی متفاوت معتقدند با نظم نوین شکل‌گرفته از سال ۱۹۹۰ به بعد، مفهوم امنیت بار معنایی گسترده‌ای را در چهار گونه به خود گرفته است؛ اول اینکه مفهوم امنیت از امنیت دولت‌ها به امنیت گروه‌ها و افراد توسعه‌یافته است؛ ثانیاً مفهوم امنیت از امنیت دولت‌ها به امنیت سیستم بین‌الملل و یا محیط مادی فوق ملیت‌ها تغییر نموده است؛ گونه سوم مفهوم امنیت را از نظامی به سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، محیطی و امنیت بشر بسط داده است؛ در گونه چهارم مسئولیت سیاسی برای تضمین امنیت جهت تقویت تمامی موارد سه‌گانه مذکور نیز توسعه‌یافته و در محیط‌های گسترده‌ای همچون دولت‌های ملی، شامل روندی روبه‌بالا، همچون نهادهای بین‌المللی یا روبه‌پایین، همچون حکومت‌های محلی یا سازمان‌های غیردولتی، نظرات عمومی و گروه‌های فشار یا نیروهای بازار، پراکنده شده است (عباس‌زاده و کرمی، ۱۳۹۰).

در کنار دیدگاه‌های مذکور در خصوص امنیت، امنیت فردی را نیز می‌توان عنوان کرد؛ امنیت فردی، از دو بستر درونی و بیرونی سرچشمه می‌گیرد. بستر درونی امنیت، معطوف به ایمان به خداوند و آگاهی از استعدادها و نُهفته در خویشتن و دریافت اطمینان قلبی به واسطه ذکر الهی و موفقیت در جهاد با نفس و دشمن درون است که از آن تحت عنوان امنیت هستی‌شناختی نیز یاد شده و بستر بیرونی، معطوف به جهان خارج و فضای اجتماعی و به تعبیری فرهنگ است که با تمرکز بر مجموعه هنجارها و قوانین و درجه تعهد جمعی و فردی به اجرای آنها و نیز توان و امکانات سازمان‌های رسمی و غیررسمی متولی امنیت فراهم

می‌شود؛ تا جامعه قادر به نیل به اهداف و کمال مطلوب‌های اصلی خود شود که در معنای عام خود، از آن تحت عنوان امنیت عمومی یاد می‌شود (غفاری، ۱۳۹۰: ۱۰۵).

روش پژوهش

هدف این پژوهش تحلیل واقعه تاریخی عقد اخوت به منظور ارتقای سرمایه اجتماعی دینی در جامعه است. لذا تحقیق پیش رو از نوع تحقیق‌های کاربردی و روش انجام آن توصیفی - تحلیلی می‌باشد. جمع‌آوری داده‌های این پژوهش با مطالعه اسناد و مدارک مرتبط انجام گردیده که در این راستا مقالات و کتب مربوطه جستجو و مطالعه و بررسی شده است. برای گردآوری اطلاعات کوشش شده است، کلیه متون موجود درباره سرمایه اجتماعی، اخوت، سیاست‌گذاری بررسی و معیارهای این عرصه شناسایی شود.

سپس یافته‌های حاصل از بررسی داده‌ها به انضمام نظرات ابتکاری نگارندگان با رویکردی استنتاجی و روشی تحلیلی منجر به ارائه چارچوب پیشنهادی شده و به تأیید خبرگان براساس جدول یک رسیده است. جامعه آماری این پژوهش عبارت است از صاحب‌نظران، متخصصان، استادان و پژوهشگران در حوزه‌های سرمایه اجتماعی، علوم دینی و امنیت می‌باشند. از میان جامعه آماری، نمونه‌ای ۱۵ نفری با استفاده از روش گلوله برفی انتخاب و با ایشان مصاحبه صورت گرفت.

جدول ۱. موقعیت سازمانی، تخصص و مدرک خبرگان

مدرک	تخصص	موقعیت سازمانی
دکتری تخصصی	سرمایه اجتماعی	عضو هیئت علمی دانشگاه
دکتری تخصصی	علوم دینی	پژوهشگر
دکتری تخصصی	تاریخ	عضو هیئت علمی دانشگاه
کارشناسی ارشد	علوم دینی	پژوهشگر
دکتری تخصصی	مدیریت	مدرس دانشگاه
دکتری تخصصی	مدیریت سرمایه اجتماعی	عضو هیئت علمی دانشگاه

تجزیه و تحلیل و یافته‌های پژوهش

سرمایه اجتماعی اخوت‌مدار؛ قدرت نرم بی‌بدیل تأمین امنیت امت اسلامی

در خصوص ارتباط بین سرمایه اجتماعی و امنیت پژوهش‌های محدودی انجام شده است؛ تعداد این پژوهش‌ها در موضوع سرمایه اجتماعی و امنیت در اسلام به مراتب کمتر می‌شود

و پژوهش پیش رو از اولین پژوهش‌هایی است که به ارتباط وثیق سرمایه اجتماعی، امنیت و اخوت در چارچوب اسلام می‌پردازد. همان‌گونه که از عنوان پژوهش برمی‌آید متغیر وابسته این پژوهش، امنیت و متغیرهای مستقل آن سرمایه اجتماعی و اخوت است؛ کلیت پژوهش نیز باید به یک نتیجه منصفانه و بخردانه در خصوص تأثیرات سرمایه اجتماعی و اخوت بر امنیت بینجامد؛ باید اعتراف کرد که تاکنون پژوهشی که اولاً سرمایه اجتماعی و اخوت را در ترازوی قیاس قرار داده و به وجوه اشتراک و افتراق به صورت جامع پردازد و سپس تأثیر آن دو بر امنیت را زیر ذره‌بین قرار دهد یافت نشد و خلأ چنین پژوهشی به شدت احساس می‌شود. افزایش سرمایه اجتماعی به انحای گوناگون و به اقتضای عقاید، باورها و فرهنگ مردم یک جامعه محقق و بالطبع اثرات وضعی آن در تحصیل آرامش و امنیت اجتماع نقش‌آفرینی می‌نماید؛ این انحا نیز به نوبه خود با یکدیگر به قدر تفاوت بین فرهنگ‌ها، متفاوت‌اند. از یک سو، فرهنگ غرب به نحوی به دنبال افزایش سرمایه اجتماعی است و از سویی فرهنگ اسلام به نحو دیگری سرمایه اجتماعی را رشد می‌دهد. اما آنچه هویداست و تجارب مختلف تاریخی به اثبات رسانده و شواهد نیز موبد آن هستند همانا ناکامی معیارهای فرهنگ غربی در افزایش سرمایه اجتماعی حقیقی به دلیل ناسازگاری آن معیارها با اقتضائات بومی و دینی و در نتیجه موفقیت اسلام در این امر خطیر است (موسوی، ۱۳۹۵: ۱۰۰).

غرب از طریق تصویب قانون به دنبال افزایش سرمایه اجتماعی است (موسوی، ۱۳۹۵: ۱۰۱)؛ اجرای این قانون نیز در ضمن خود مشتمل بر جریمه و تنبیه است. این موارد دست‌به‌دست هم داده و منجر به این می‌شوند که تنها صورتی از سرمایه اجتماعی محقق شود و نه حقیقت سرمایه اجتماعی. به عبارت دیگر وقتی افزایش سرمایه اجتماعی رنگ جبر به خود می‌گیرد نمی‌توان انتظار بقا و پایداری آن را کشید. موبد این مطلب اعترافی است که جامعه‌شناسان بزرگ غربی نظیر فوکویاما، وارنر و روف در خصوص نقش دین در افزایش سرمایه اجتماعی دارند که آنان دین را عامل ایجاد سرمایه اجتماعی می‌دانند و در خصوص اسلام، پارسونز معتقد است: در اسلام زمینه بروز سرمایه اجتماعی به‌خاطر جهت‌گیری مثبت

آن نسبت به دنیا و جامعه و سیاست و تأکید فراوان بر مسئولیت‌های اجتماعی مؤمنان به مراتب افزون‌تر و قدرتمندتر از ادیان دیگر است (فصیحی، ۱۳۸۶).

اما وقتی مبنا بر اساس اسلام طراحی می‌شود سازوکار متقنی برای سرمایه اجتماعی طراحی خواهد شد. سازوکار اسلام جهت افزایش سرمایه اجتماعی به گونه‌ای است که اکتفای به صورت سرمایه اجتماعی نمی‌کند؛ بلکه روح واحدی از سرمایه اجتماعی و سیرت آن ایجاد و در میان اعضای خود منتشر می‌سازد. چرا که اسلام بر اساس معیارها و مبانی صوری، مدل سرمایه اجتماعی را عرضه نمی‌کند؛ بلکه بر اساس معیارها و مبانی فطری و انسانی درصدد ایجاد سرمایه اجتماعی برمی‌آید؛ لذا وقتی مبانی بر اساس فطرت باشد انتظار ابدیت و پایداری از آن انتظار بحقی خواهد بود. در طرف دیگر بحث، اخوت دینی و ایمانی قرار دارد که مصداقی جامع و شامل، برای تجلی اهمیت جامعه و اجتماع و تقویت آن است؛ ساختار این اخوت به گونه‌ای است که از ابتدا تا انتها بر موضوعیت رابطه بین افراد تأکید داشته و اتفاقاً یکی از وجوه این ساختار، انحلال فردیت و ظهور جماعت است. سازوکار اخوت ایمانی همانند یک سازمان اجتماعی بزرگ عمل می‌کند (کریمی و همکاران، ۱۳۹۴)؛ در این سازمان اجتماعی، ارتباطات بین افراد موضوعیت بسیار زیادی داشته و روند انجام فعالیت‌ها را تحت تأثیر قرار خواهد داد؛ به عبارت دیگر جماعتی که از قبل ارتباطات افراد و به خاطر اخوت تشکیل می‌شود می‌تواند در ارتقای اثربخشی عملکرد کمک بسزایی نماید. تحلیل و مقایسه معیارهای کنونی در ایجاد سرمایه اجتماعی و معیار اخوت، می‌تواند پژوهشگر را از تردید بین آن‌ها به یک تصمیم بخردانه و منطقی رهنمون شود که بر اساس آن تکلیف سازوکار ارتباطی آنها روشن شده و کارویژه هرکدام به خوبی تبیین شود. پژوهشگر در این فصل با تحلیل این دو اولاً شناخت کاملی از آنها به دست آورده دوم این که با احصای ابعاد و ارکان تشکیل‌دهنده آنها مقایسه دقیقی را صورت داده است. فارغ از معیارها و یا ارکان موجود در سرمایه اجتماعی که با اخوت می‌توانند نسبت به تقویت و تقوم سرمایه اجتماعی مفید واقع شوند؛ اما وجوه افتراق این دو سنخ معیار، پژوهشگر را به نتیجه قابل توجهی رساند. اسبابی که منجر به ایجاد سرمایه اجتماعی می‌شوند علی‌رغم دارا بودن ابعاد قابل استفاده و کارآمد، اما عاری از اهداف والایی چون توحید محوری و حق محوری بوده و نسبت به آنها موضع روشنی ندارد. اما در طرف دیگر، اخوت ایمانی علاوه بر مولفه‌های مفید و کاربردی آن

معیارها، دو مؤلفه متمایزکننده‌ای دارد که این دو مؤلفه ایجاب می‌کند برای ایجاد و تثبیت امت اسلامی از اخوت ایمانی به‌عنوان راهکاری کارآمدتر در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی بهره‌برداری شود؛ حق محوری و ایثار دو مولفه‌ای است که با اهداف امت اسلامی، سازگاری و تطبیق مکفی داشته و امت اسلامی را به سمت یکپارچگی بر اساس اصول اسلامی راهبری می‌نماید.

در جامعه سازوکاری پدیدآمده است که می‌تواند به مرادوات اجتماعی نظام بخشد. قرن اخیر که به‌زعم برخی از صاحب‌نظران مقارن با گذار از عصر اضطراب و آغاز عصر تنهایی و به دنبال آن افسردگی بشر است، مفاهیم جدیدی در حوزه جامعه‌شناسی ظهور یافته‌اند که از آن جمله مقوله و مفهوم سرمایه اجتماعی است که مورد تمرکز بسیاری از محققان قرار گرفته است (کریمی و همکاران، ۱۳۹۴). در یک مقیاس کلان‌تر، جامعه متشکل از میلیون‌ها نفر انسان با انتظارات، تمایلات، افکار و رفتارهای گوناگون و متعدد وجود دارد؛ قطعاً در جامعه مسائل و مشکلات به‌مراتب بزرگ‌تر از یک گروه و یا سازمان خاص است. مسئله وحدت از جمله مهم‌ترین مسائلی^۱ است که امروزه همه جوامع توفیق طلب به‌شدت به آن نیاز داشته و مجبورند سرمایه‌گذاری قابل‌توجهی روی آن داشته باشند. سرمایه اجتماعی می‌تواند اهرمی جهت مجتمع و متحد کردن اقشار مختلف جامعه به‌منظور نیل به اهداف کلان باشد. اما معیارهایی که سرمایه اجتماعی را رشد و ارتقا می‌دهد وام‌گرفته شده از مباحث اقتصادی است و نمی‌توان آن را منفک از مفاهیم پیرامونی آن دانست، زیرا درون‌مایه‌های اقتصادی، منفعت‌گرایانه و مادی‌گرایانه در آن مشاهده می‌شود. موضوع سرمایه اجتماعی هرچند در فرهنگ پژوهشی و تا حدی فرهنگ عمومی کشور ما جایگاه معتنا بهی پیدا کرده است؛ اما به‌ندرت نسبت به واکاوی آن برای یافتن مفاهیم دینی که بتواند این مقوله مهم را تقویت کند مورد مذاقه قرار گرفته است؛ و بنابراین درک روشن، جامع و کاربردی از آن نداشته‌ایم. تلاش‌هایی که بر پایه یک فهم ناقص از یک مفهوم و بریده از دیگر عناصر پیرامونی آن صورت می‌پذیرد به دلیل اجمالی که در آن وجود دارد منجر به ابهام در مخاطب

^۱ Issue

شده و مخاطب نسبت به کاربردی‌سازی آن با بن‌بست روبرو خواهد شد و لذا تحولات قابل‌توجهی را رقم نخواهد زد. با این وصف، سرمایه اجتماعی بومی شده مولد امنیت در جامعه اسلامی چیست؟ در واقع بیماری‌هایی چون تفرقه، بی‌اعتمادی، ناامنی، ناآرامی، خیانت و... را که در جامعه اسلامی به وجود می‌آید چگونه می‌توان از طریق سرمایه اجتماعی معالجه کرد؟ مفهوم اخوت به‌عنوان مفهومی که از یک سو انتظاراتی که در خصوص ایجاد و تثبیت سرمایه اجتماعی وجود دارد را پاسخ می‌دهد و از سوی دیگر مبتنی بر فرهنگ اسلامی است می‌تواند سازوکاری جهت ایجاد یک سرمایه اجتماعی مولد امنیت، هدف‌مند و روحانی بکار گرفته شود. در فرهنگ اسلامی، پیامبر اکرم با نوآوری تاریخ‌ساز خود توانست یک نمونه از سرمایه اجتماعی موفق را متجلی فرماید؛ و تا به امروز علی‌رغم مدرنیزه شدن جامعه و تعدد مسیرهای انحرافی و قهقراپی، ولی این ابتکار پیامبر یعنی اخوت، مهم‌ترین قاعده برای افزایش سرمایه اجتماعی می‌تواند باشد. پیامبر اکرم اخوت را یک پروژه مقطعی تعریف نکرد؛ بلکه بر اساس سیره عملی خود، ضروری و مفیدبودن اخوت را برای همه ادوار و اعصار به اثبات رسانده‌اند (موسوی، ۱۳۹۵: ۱۰۳).

در عصر حاضر ناامنی فراگیری که گریبان‌گیر مسلمانان شده و همواره تروریست‌های داخلی و خارجی امنیت را تهدید می‌کنند و جامعه اسلامی از آن رنج می‌برد و با راهکارهای موقتی به دنبال رتق‌و‌فتق آن بوده و هست به دلیل به حاشیه راندن اخوت دینی و تمرکز بر معیارهای غربی و پذیرش این معیارها برای افزایش سرمایه اجتماعی است؛ پذیرش معیارهای غربی یعنی اصالت دادن به ملیت، قومیت، رنگ، نژاد، زبان، مرزهای جغرافیایی و سایر معیارهای مادی و ماتریالیستی؛ و اتفاقاً همین اصالت دادن به امور مادی به ایجاد شکاف اجتماعی در امت اسلامی منتهی شده و عواقب خطرناکی به دنبال خواهد داشت. برخلاف این معیارها، اخوت دینی همه این موضوعات مادی را به حاشیه رانده، کم‌رنگ کرده و یا حداکثر در چارچوب معیارهای دینی و معنوی معنا می‌بخشد؛ اخوت دینی دین‌داران را به سمت تشکیل اجتماعی هدایت می‌کند که در آن مادی‌گرایان حذف شده و از طرف دیگر پیوندهای اجتماعی بر مبنای معیارهای الهی شکل گرفته و قوت پیدا می‌کنند. این پیوند در سطح کلان یعنی جامعه اسلامی؛ فلذا رمز بقای جامعه اسلامی بازگشت به معیارهای الهی و به‌عبارت‌دیگر اصول موجود در اخوت دینی است. اخوت دینی با دو اهرم ایمان و ایثار قادر

به تولید یک سرمایه اجتماعی است که چسب پیونددهنده بین اعضای اجتماع و به عبارت دیگر روح واحدی که به این سرمایه اجتماعی معنا می‌بخشد همانا توحید است. وقتی توحید محور ارتباطات بین افراد و به عبارت دیگر محور سرمایه اجتماعی شد اولاً ابدیت و پایداری آن سرمایه را تضمین می‌بخشد ثانیاً با مقوله ایثار، انسجام بین اعضای اجتماع را به ارمغان می‌آورد؛ در واقع سرمایه اجتماعی توحیدی چون قادر است همه افراد را حول یک مقوله فطری یعنی توحید گرد آورد به مراتب قوی‌تر از سرمایه اجتماعی موجود در ایجاد امنیت خواهد بود. در یک معادله راهبردی می‌توان ارتباط عمیق و البته کارآمد بین سرمایه اجتماعی، اخوت و امنیت را شفافیت بیشتری بخشید؛ از یک سو عدد قابل توجهی از محققان و دانشمندان اعتراف دارند که کارویژه حکومت ایجاد امنیت است (غفاری، ۱۳۹۰: ۱۰۳) و در سایه امنیت است که پیشرفت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ممکن می‌شود؛ از سوی دیگر پیامبر با اشراف به این مسئله پس از ورود به مدینه و در ابتدای تأسیس حکومت اسلامی فرایندی را معرفی و پیاده‌سازی می‌نماید که بتواند امنیت را برقرار و حکومت را ثبات بخشد: اخوت به‌عنوان فرایند مولد سرمایه اجتماعی؛ و این یعنی رابطه تنگاتنگ اخوت، سرمایه اجتماعی و امنیت در سطح فرد، اجتماع و حاکمیت.

همان‌گونه که پیش‌تر رفت در یک تقسیم‌بندی امنیت به دو نوع امنیت درونی و بیرونی تقسیم می‌شود (غفاری، ۱۳۹۰: ۱۰۵)؛ و تحصیل این امنیت یا از طریق دفاع است یا جهاد و مقاتله. وقتی جامعه در اثر مجاهده و جهاد در برابر دشمن داخلی و خارجی یعنی به فرموده پیامبر اکرم جهاد اکبر (جهاد با نفس) و جهاد اصغر (جهاد با دشمنان خارجی) پیروز شد امنیت حاصل می‌شود؛ علاوه بر این می‌توان گفت امنیت بیرونی هم در گروی امنیت درونی است (موسوی خمینی، ۱۳۹۰: ۱۸۸)؛ یعنی وقتی انسان در درون، نتواند بر نفس غلبه کرده و استکبار درونی را شکست دهد در واقع در ایمان و باورش اختلال به وجود آمده است؛ این اختلال در ایمان ضعف در توکل و اعتماد به خدا را منجر شده و در نتیجه احساس ترس و وحشت دائمی و احساس ناامنی ایجاد می‌کند؛ چنین انسانی چون باور ندارد که تمامی تأثیر و تأثرات در ظل تدابیر الهی انجام می‌گیرد احساس امنیت را تجربه نمی‌کند؛ اما در

طرف دیگر انسانی که به درجات بالای ایمان رسیده تنها خداوند را مؤثر در عالم دانسته و قلبش به این اطمینان نائل شده که هیچ‌کس جز به اذن خداوند نمی‌تواند ضرر و زیانی به وی برساند؛ لذا امنیت درونی را تحصیل کرده است؛ نتیجه طبیعی امنیت درونی در اثر اعتماد به خداوند این می‌شود که چنین فردی در میدان جهاد خارجی در مقابل دشمنان بیرونی چون صبر، تفقه و ایمان به خداوند را دارا شده است بر چند صد برابر از دشمنان پیروز می‌گردد (انفال، ۶۴ و ۶۵).

بر اساس آنچه گذشت اخوت با رعایت اقتضائات جامعه اسلامی و دقیقاً منطبق بر سیره رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، مناسب‌ترین بستر و سازوکار در راستای بومی‌سازی سرمایه اجتماعی و سپس تأمین امنیت درونی و بیرونی است. به عبارت دیگر اخوت همان سرمایه اجتماعی دینی و توحیدی است که توسط پیامبر به منظور برقراری امنیت جانی و روانی در ابتدای فعالیت حکومت اسلامی برقرار شد (موسوی، ۱۳۹۵: ۱۲۰). مهم‌ترین ویژگی اخوت یا سرمایه اجتماعی اخوت مدار مدنظر رسول خدا همانا دینی و توحیدی بودن آن است؛ همان گونه که علامه طباطبایی می‌گوید: بیشتر مورد استعمال «اخوان» اشتراک در اعتقاد و امثال آن است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۹: ۳۶۵).

اخوت دینی و توحیدی بدین معناست که ملاک و مناط اصلی تحقق اخوت و رشته اتصال سرمایه اجتماعی جامعه، موحد بودن طرفین اخوت و معتقد بودن ایشان به دین اسلام است. اگرچه برخی از مهاجرین و انصار مشمول اخوت در ابتدای راه دین اسلام بوده و به کمال توحید نائل نشده بودند؛ اما مسیر اصلی به سمت تحقق دین اسلام و در واقع حکومت اسلامی بوده است. از سوی دیگر پیامبر به عنوان مدیر و مدبر فرایند سرمایه اجتماعی توحیدی یعنی فرایند اخوت، اولاً با توجه به اینکه تربیت و تزکیه نفوس را هدف اصلی رسالت خود دانسته (جمعه، ۲) و از سوی دیگر برای حفظ کیان حکومت اسلامی در مقابل تهدیدات دشمنان به دنبال استحکام بخشی بود اخوت را مقید به دین اسلام نمود. منطبق بر اهداف ایشان چون ایمان از لوازم اخوت توحیدی است؛ بنابراین طرفین اخوت به عنوان مؤمنانی محسوب می‌شوند که از یکدیگر احساس امنیت دارند و وقتی پیوند اخوت شکل می‌گیرد ضربه‌پذیری از دشمن خارجی کاهش می‌یابد فلذا امنیت افزایش می‌یابد. به عبارت دقیق‌تر

در نظر قرآن ریشه امنیت در ایمان نهفته است و این هم در حوزه فردی و هم در جوامع و اجتماعات جاری است (احمدی مقدم، ۱۳۸۹).

پیامبر اکرم نیز در روایتی گران‌سنگ ارتباط ایمان و امنیت را این‌چنین می‌فرماید: «المومن من امنه الناس علی اموالهم و انفسهم» مؤمن کسی است که مردم او را بر جان، مال و خود امین می‌دانند؛ چه اگر چنین نباشد اطلاق واژه مؤمن بر او صحیح نیست (دیلمی، ۱۴۰۸ق: ۲۶۶) برادری و اخوت تبعات و اثرات وضعی دارد و هر برادری نسبت به برادر دیگر خود احساس مسئولیت می‌کند، هیچ‌یک از اخوان به دیگری آسیب نمی‌رسانند و وقتی این همبستگی پایه و مبنای ایمانی پیدا کرد و افراد تقوای الهی را ملاک قرار دادند مطمئن هستند تا وقتی خلاف تقوای الهی رفتار نکرده‌اند از اخوان به او آسیب نمی‌رسد و در نتیجه احساس امنیت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۸: ۴۷۲). از سوی دیگر اخوت ایمانی به‌مثابه دژی است که افراد را چنان متحد و یکپارچه می‌کند که بنا بر نص صریح قرآن کریم در آیه شریفه «انتم الاعلون ان کنتم مؤمنین» (آل عمران، ۱۳۹) نفوذ بر آنان از دشمن بیگانه و بیرونی تقریباً غیرممکن و پیروزی جبهه اسلام قطعی می‌شود.

نتیجه‌گیری

سرمایه اجتماعی بی‌تردید یکی از مهم‌ترین نظریاتی است که در عصر حاضر مطرح نظر بسیاری از محققان دانشگاهی و کارورزان عرصه اجتماع و مدیریت آن قرار گرفته است. تشتت، تفرقه و اختلافات فراوانی که از منشأهای مختلف قومی - قبیله‌ای و شکاف‌های طبقاتی سرچشمه می‌گیرد دغدغه‌مندان و حاکمان اجتماعی را به‌منظور تبدیل این تهدیدات به فرصت به فکر فروبرده است. الگوهای موجود بر اساس نژاد، قوم و قبیله، ثروت، جمعیت خانواده و تقسیمات طبقاتی شکل گرفته بودند فلذا توفیق چندانی پیدا نکردند. تن‌دادن به این معیارها، یعنی اصالت دادن به ملیت، قومیت، رنگ، نژاد، زبان، مرزهای جغرافیایی و سایر معیارهای مادی اتفاقاً به ایجاد شکاف اجتماعی در امت اسلامی منتهی شده و عواقب خطرناکی به دنبال خواهد داشت. برخلاف این معیارها، اخوت دینی چنین معیارهایی را کم‌رنگ کرده و یا حداکثر در چارچوب معیارهای دینی و معنوی معنا می‌بخشد.

در همین راستا پیش از آنکه واقعه تاریخی اخوت مهم باشد این مهم است که پیامبر اکرم با سیره مستمر خود نسبت به نهادینه‌سازی ساختار اخوت در اجتماع اقدام عملی کرد. در این پژوهش محقق بر آن بود تا ضمن شناسایی دو مفهوم اخوت و سرمایه اجتماعی، نظام ارتباطی این دو را کشف کرده و به نتیجه‌ای عملیاتی در راستای ایجاد همبستگی در جوامع نائل شود؛ لذا پس از شناسایی مولفه‌های تشکیل‌دهنده این دو مفهوم و پس از مصاحبه با خبرگان حوزه مدیریت، سیاستگذاری، سرمایه اجتماعی و علوم دینی این نتیجه حاصل شد که تحقق سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک مفهوم کلی و البته عملیاتی، منوط به استفاده و پیاده‌سازی یک‌سری معیارها و اهرم‌هایی است که بتواند اجتماع بین افراد را رقم زده و همکاری هم‌افزایانه ایشان را میسر سازد. معیارهایی که برای ایجاد سرمایه اجتماعی، صبغه مادی و ماتریالیستی دارند نه تنها سرمایه اجتماعی پایدار را رقم نمی‌زنند؛ بلکه خود سبب تفرقه و تشتت می‌گردند؛ اما معیارهایی که با اصالت دادن به ابعاد معنوی و روحانی افراد و جوامع به ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی دست می‌بازند، هم پیوند باکیفیت‌تر و قوی‌تری بین افراد ایجاد می‌نماید و هم پایداری این نوع از پیوندها به مراتب بیشتر از سایر انواع سرمایه اجتماعی است.

پیامبر نیز در ابتدای تشکیل حکومت اسلامی یکی از ضروریات و اصول حفظ و تثبیت حکومت را ایجاد سرمایه اجتماعی قوی و دینی احساس کرده و با اخوت نسبت به تولید سرمایه اجتماعی توحیدی اقدام نمود. ایشان از یک سو بایست نسبت به تهدیدات نظامی دشمنان در حکومت آمادگی لازم را ایجاد می‌کرد و از سوی دیگر دین اسلام را در متن زندگی افراد به‌منصه ظهور برساند؛ لذا از هر دو جنبه مذکور، تحقق امنیت به‌عنوان یکی از مفروضات اساسی مدنظر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله به‌شمار می‌آید؛ بنابراین با برقراری اخوت، یکایک افراد را تبدیل به یک اجتماع یکپارچه ساخته و سرمایه اجتماعی قدرتمندی را جهت مقابله با تهدیدات تمهید نمود مضافاً بر اینکه اخوت و سرمایه اجتماعی را مقید به دین اسلام کرده و از این طریق جامعه عمل به شعارهای دین اسلام در برقراری امنیت جانی و روانی پوشانید. بنابراین، شایسته است حکام و سیاست‌گذاران ممالک اسلامی با الگوگیری از سیره رسول گرامی اسلام به‌منظور مقابله با افسردگی‌ها، اضطراب‌ها، دلهره‌ها و ناآرامی‌های فراگیر اجتماع که ناشی از ارتباطات پوچ و بیهوده و همچنین دوری از مبدأ هستی‌بخش است از

یک سو، و نیز مقابله با تهدیدات و دشمنی‌های خارجی و بیگانگانی که چشم طمع به کشورهای اسلامی دارند دست به تولید و گسترش سرمایه اجتماعی توحیدی از طریق برقراری اخوت ایمانی زده و سیاست‌ها و قوانین خود را بر این اساس تنظیم سازند.

پیشنهادات آتی

- طراحی مدل پیاده‌سازی اخوت در جامعه اسلامی
- شناسایی مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی ایجاد هم‌افزایی بین سرمایه اجتماعی و اخوت
- سازوکار تأثیر اخوت بر سبک زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی افراد جامعه
- طراحی مدل تعالی سازمانی بر مبنای مفهوم اخوت

منابع

الف- فارسی:

- قرآن کریم
- ابراهیمی، سیدعباس، عین علی، مح سن (۱۳۹۸)، «ارائه چارچوبی برای تبیین تفسیر خط‌مشی‌های عمومی با کاربرد ست روش تحلیل مضمون و مدل سازی ساختاری - تفسیری»، مدیریت دولتی، دوره ۱۱، شماره ۳، شماره پیاپی ۳، صص ۴۰۳-۴۳۰
- احمدی مقدم؛ اسماعیل (۱۳۸۹)، «امنیت اجتماعی و هویت»، فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، جدید (۲۳)، ۱۶۳-۱۳۳
- افتخاری، علی اصغر (۱۳۸۹)، قدرت نرم و نبرد نامتقارن، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام
- العلی، صالح احمد (۱۳۸۱)، دولت ر سول خدا (ص) (هادی از صاری، مترجم)، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم، چاپ اول.
- باستانی، سوسن؛ کمالی، افسانه؛ صالحی هیکویی، مریم (۱۳۸۷)، «سرمایه اجتماعی شبکه و اعتماد متقابل بین شخصی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره ۶۱، ۴۱ - ۸۱
- بیدل؛ پری‌ناز (۱۳۹۵)، «رابطه اعتماد اجتماعی با احساس امنیت و امنیت اجتماعی»، فصلنامه انتظام اجتماعی، سال هشتم، شماره اول، بهار ۱۳۹۵، ۵۹-۸۸
- تو سلی، غلامعباس، و امانی کلاریجانی، امراله (۱۳۹۱). «تحلیل و بررسی ابعاد سرمایه اجتماعی در شبکه های اجتماعی مجازی (با تاکید بر تئوری شبکه)». مطالعات رسانه ای، ۷ (۱۸)، ۸۹-۹۹
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸ق)، أعلام الدین فی صفات المؤمنین، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام
- روحانی، حسن (۱۳۹۰). «سرمایه خانواده، سنگ بنای سرمایه اجتماعی». راهبرد، ۲۰ (۵۹)، ۷-۴۶
- زاهدی، محمدجواد، ملکی، امیر، حیدری، امیرارسلان (۱۳۸۷)، «فقر و سرمایه اجتماعی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲۸، صص ۷۹-۱۰۶
- سجادی، عبداللطیف، (۱۳۸۶). اخوت و برادری در اسلام (به ضمیمه دیدگاه یک صد و پنجاه و چهار دانشمند درباره مذهب اسلامی)، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.

- سپاه پاسداران انقلاب اسلامی (۱۳۶۲)، *موانع و عوامل رشد اخوت در مومنین*، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی
- شیخ، عبدالقادر (۱۳۸۲)، *اخوت و برادری* (عبدالعزیز سلیمی، مترجم)، تهران: احسان.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ موسوی همدانی، سیدمحمدباقر (۱۳۷۴)، *ترجمه تفهیم سیر المیزان*، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چاپ: پنجم.
- عباس‌زاده؛ هادی، کرمی؛ کامران (۱۳۹۰)، «سرمایه اجتماعی و امنیت ملی پایدار»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، سال چهاردهم، شماره اول، بهار، شماره مسلسل ۵۱، ۵۸-۳۱
- علینی، محمد (۱۳۹۱)، *سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی*. قم، بوستان کتاب
- غفاری؛ غلامرضا (۱۳۹۰)، *سرمایه اجتماعی و امنیت انتظامی*، نشر جامعه‌شناسان، تهران
- فتحی، یوسف (۱۳۹۰)، «اخوت اسلامی به مثابه سرمایه اجتماعی معنوی در اندیشه امام خمینی». *فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی*، زمستان، سال هشتم، شماره ۲۷، ۱۷۳ - ۱۹۸.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۶)، «دین و سرمایه اجتماعی». *مجله معرفت*، اسفند، شماره ۱۲، پیاپی ۱۲۳، ۷۹ - ۱۰۰.
- کریمی، میلاد؛ خنیفر، حسین؛ طاهری‌نژاد، فائزه (۱۳۹۴)، «طراحی مدل مفهومی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از منظر نظام اسلامی». *مجله مدیریت سرمایه اجتماعی*، زمستان، دوره ۲، شماره ۴، ۶۰۵ - ۶۳۰.
- کلانتری؛ ابراهیم، جنتی؛ لیلا (۱۳۹۱)، «همبستگی قناعت و آرامش روان از منظر امام علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه»، *فصلنامه پژوهش‌نامه اخلاق*، سال پنجم، پاییز، شماره ۱۷، ۲۷-۴۴
- محمدی، مهدی (۱۳۹۲)، «تبیین الگوی اسلامی مدیریت ارتباط با مشتری مبتنی بر رابطه اخوت»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق، دانشکده مدیریت و معارف اسلامی، تهران، برگرفته از وبگاه ایرانداک.
- مطهری حمیدرضا و جمعی از پژوهشگران (۱۳۹۲)، *حیات حکمت و حکومت پیامبر اعظم*. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، چاپ: اول.

- موسوی، سیدمهدی (۱۳۹۵)، «تحلیل رفتار پیامبر در عقد اخوت میان مهاجران و انصار با تأکید بر نظریه سرمایه اجتماعی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران
- موسوی خمینی، سیدروح اله (۱۳۹۰)، *صحیفه نور؛ نسخه نرم‌افزاری، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)*، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی
- نادری؛ حمداله، جاهد؛ محمدعلی، شیرزاده؛ مهین دخت (۱۳۸۸)، «بررسی رابطه احساس امنیت اجتماعی و سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی شهر اردبیل)»، *فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی*، ۸۷-۵۹
- نادمی، داود (۱۳۹۰)؛ «بررسی جامعه‌شناختی سرمایه اجتماعی»؛ *مجله برگ فرهنگ؛ بهار و تابستان ۱۳۹۰ (۲۰۱۱)*، شماره ۲۳، صص ۸-۳۵.
- ناظم، احمد (۱۳۸۳)، *پیمان پایدار ویژه عقد اخوت؛ سنت دیرپای اسلام*، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.

(ب) انگلیسی:

- Miles, Jeffrey Allen., 2012, *Management and Organization Theory*, 1st ed, USA.

